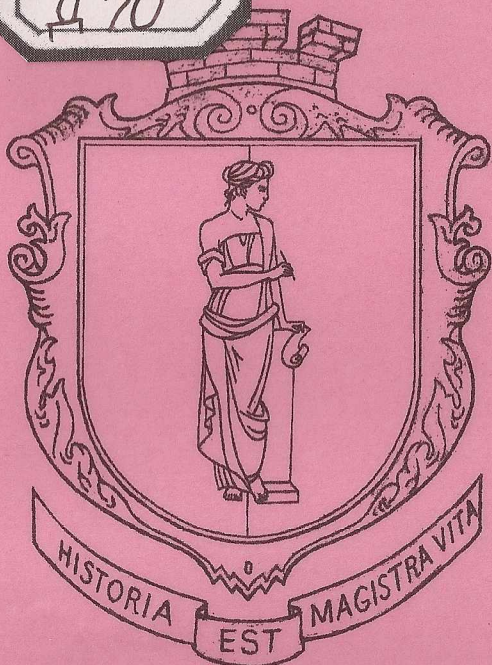

94(100)/082,
Д 70

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВознавства

Випуск 7

КОЖУХАР О. І.,
доцент, кандидат історич-
них наук (КДПУ)

ІСЛАМСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Іслам протягом багатьох століть відігравав величезну, хоч і неоднозначну, роль у віх сферах кочівників казахських і туркменських степів, землеробів долин рік, жителів Бухари, Самарканду, Хорезму, гір Паміру, інших регіонів Центральної Азії.

Проголошення незалежності центральноазіатськими країнами на початку 90-х рр. ХХ ст. поклато початок постсоціалістичної трансформації, розбудові нової політичної системи, створенню ринкової економіки, формуванню національної ідеології і національної ідентичності. Значну роль в процесах становленню і розвитку незалежних держав відіграє іслам. Вивчення проблем вливу ісламу на політичні та соціокультурні аспекти розвитку пострадянських країн являється досить актуальним. Відродження ісламу спричинило неоднозначні наслідки в країнах Центральної Азії. В Криму і на півдні України проживають громадяни, які сповідують іслам. В цих регіонах відбуваються складні процеси, пов'язані з ісламським відродженням, що посилює науковий інтерес до проблеми.

Окремі аспекти ісламського відродження в пострадянських країнах Центральної Азії в тій чи іншій мірі були висвітлені в публікація як українських вчених Д. Білозіра, О. Богомолова, В. Гусакова, В. Клімова, так і зарубіжних Ш. Анікера, А. Зайфєрта і А. Крайкемайєр, І. Кудряшова, Е. Курманова, Д. Малишевої, Г. Мірського, В. Терентьєва та ін. [1]. Особливо зріс науковий інтерес до цієї проблеми після подій 11 вересня 2001 року.

Автор, не претендуючи на вичерпне висвітлення теми, спробував узагальнити наукові доробки вчених різних країн і поставив за мету коротко розкрити основні напрямки ісламського відродження в пострадянських країнах Центральної Азії, проаналізувати роль ісламу в політичному і соціокультурному житті суспільства.

Як відомо, входження центральноазіатських народів до складу Російської імперії, а потім до Радянського Союзу мало досить суперечливі наслідки. З одного боку, були створені і розвивалися електроенергетика, кольорова металургія, хімічна і нафтохімічна легка промисловість, розбудовані іригаційні системи, що дозволило значно розширити посівні площі зернових, бавовни, садів. Ліквідація неписьменності, розвиток освіти сприяли формуванню національної інтелігенції, науково-технічних кадрів. Суттєві зрушення були в культурній і соціальній сферах. Разом з тим, для середньоазіатських республік були характерні всі ті негативні явища, що були типовими для СРСР в цілому: тотальний контроль держави над суспільством, відсутність демократичних свобод, сталінські репресії, переслідування на релігійному ґрунті тощо. В радянський період іслам виживав в основному в традиційних і ритуальних формах. Релігійне життя контролювалося відповідними державними комітетами.

З набуттям незалежності в країнах Центральної Азії почалось справжнє ісламське відродження або реісламізація. Правлячі еліти визнали іслам частиною культурної спадщини та національної ідентичності і сприяли вивченню його основ, будівництву мечетей та інших культових закладів, відродженню мусульманських звичаїв і традицій. Реісламізація носила в цілому комплексний характер і пройшла кілька етапів. Першому етапу, який тривав до початку другої половини 90-х рр, були притаманні наступні особливості: конституції центральноазіатських країн закріпили і гарантували основні права і свобода громадян, в т.ч. на свободу світогляду і віросповідання, порівняно ліберальне законодавство, яке регламентує діяльність релігійних організацій, створення автономних Духовних управлінь мусульман, сприяння органів нової влади в розробці і реалізації програм відродження ісламу, встановленню ними контактів і співробітництва з мусульманськими країнами, підготовці в зарубіжних центрах спеціалістів з ісламу, будівництво мечетей, відкриття духовних навчальних закладів тощо. Так, в Казахстані діяльність релігійних організацій регламентується Конституцією, Цивільним кодексом, а також прийнятим у 1992р. Законом "Про свободу віросповідання і релігійні відносини". В Конституції Республіки Узбекистан ст.31 гарантує кожному громадянину право

сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної. Заборонено примусове насадження релігійних поглядів. В червні 1991р. парламент прийняв Закон "Про свободу совісті і релігійні організації". В 1993р. до нього були внесені деякі зміни і доповнення. За своїм змістом і положеннями цей закон відповідає міжнародним стандартам. Релігійні організації, в т. ч. і мусульманські являються самостійними суб'єктами, мають право володіти землею, нерухомістю, видавати релігійну літературу, готувати для себе спеціалістів, проводити різні заходи релігійного характеру, організувати відвідування святих місць тощо [11]. В Конституції Киргизької Республіки закріплені ліберальні основи організації суспільства: кожному гарантована свобода совісті, віросповідання, релігійної або атеїстичної діяльності. Релігія і всі культу відділені від держави. В 1996р. Президент підписав указ про заходи щодо реалізації прав громадян Киргизької Республіки на свободу совісті і віросповідання. В квітні 1993р. був зареєстрований казіят мусульман Киргизії, а 17 вересня 1993р. було створено Духовне управління мусульман Киргизії (ДУМК) [7]. Ліберальне законодавство зробило Киргизію однією з найбільш сприятливих країн для діяльності усіх релігійних організацій.

Релігійна ситуація в Таджикистані різко ускладнилась напередодні і в період громадянської війни. В 1991-1993 рр. діяв Казіят мусульман Таджикистану, який координував діяльність мусульманських релігійних общин. Але його керівництво брало активну участь в політичних процесах на боці опозиції. Внаслідок цього казіят було ліквідовано. Конституція Республіки Таджикистан, яка була прийнята 6 листопада 1994р., задекларувала світський характер держави, відокремленні від неї релігії. Але традиційно консервативне таджицьке суспільство в повсякденному житті все ще ігнорує значну частину світських устоїв і надає перевагу релігійним церемоніям. Крім того, напередодні президентських виборів 1991р. духовенство завершило процес самоорганізації і в листопаді утворило Ісламську партію відродження Таджикистану, яка в ході громадянської війни 1992-1997р.р. входила до складу Об'єднаної таджицької опозиції і завоювало значний авторитет у населення.

Для Туркменістану до 1997р. релігійна ситуація була досить подібна до становища в інших країнах Центральної Азії. Кон-

ституція країни, Закон "Про свободу совісті і релігійні організації", інші законодавчі акти відкривали шлях до реісламізації. В 1991р. були створені муфтіят Туркменістану, Рада з питань релігії [12].

Одночасно в країнах регіону почалося інтенсивне будівництво мечетей, відкривалися спеціальні школи, медресе та вищі навчальні заклади, в яких отримують релігійну освіту діти і підлітки, а також імаллів. Так, в Киргизії в 1991р. налічувалося 39 мечетей, в 1997р. – 160, то в 2000р. було зареєстровано 857, а в 2001р. в республіці діяло близько 3000 мечетей [7]. В Туркменістані в 1990р. було відкрито 30 мечетей, а 1999. – 223, в т.ч. 9 – в столиці країни. В Узбекистані в перші роки незалежності було відкрито більше 5000 мечетей [13,с.78,166]. За перші 15 років після проголошення незалежності було збудовано більше 1000 мечетей, в тому числі в Алмати, Актау, Актюбінську, Караганді, Павлодарі та інших регіонах країни. В березні 2005р. в м. Астані була відкрита нова мечеть. На 2009р. в Казахстані налічувалося більше 2200 мечетей [6]. Будівництво нових мечетей здійснювалося урядами центральноазіатських країн, а також з допомогою ісламських фондів зарубіжних країн (Арабських Еміратів, Туреччини, Саудівської Аравії, Пакистану).

Важливим напрямком ісламського відродження є відкриття шкіл, медресе інших закладів, в яких населення отримувало духовну освіту. При багатьох мечетях існують постійно діючі курси для бажаючих отримати початкову духовну освіту і оволодіти арабською мовою. Середню мусульманську освіту дає навчання в медресе, значну кількість яких було відкрито в 90-ті роки з допомогою зарубіжних ісламських держав. Так, ісламський рух Гюлем (ІРГ), що зародився в Туреччині в кінці 70-х рр. ХХ ст., відкрив в Казахстані 29 шкіл, Туркменістані – 13, Киргизстані – 12, а в Узбекистані вони заборонені. Навчання в таких школах – світське, викладання – англійською, турецькою і національною мовами. В Казахстані центром ІРГ стала Алма-Ата. Всю роботу з відкриття шкіл та їх функціонування, проведення культурних заходів організовує Казахсько-тюрський фонд освіти. Навчання носить світський характер (є лише загальний курс з історії світових релігій), викладання – англійською і турецькими мовами і велика увага приділяється моральному вихованню на принципах

ісламу. Цей фонд прямо співпрацює з державою, яка забезпечує школи приміщеннями та інфраструктурою. В Туркменістані турецька неурядова організація ВЕС відкрила і укомплектувала літературою і кадрами вчителів більше 20 початкових і середніх шкіл з навчанням на 4-х мовах, в яких навчалосся більш 3 тис. учнів [13, с.167, 185-186].

Вищу духовну освіту мусульмани Центральної Азії можуть отримувати у вищих духовних закладах. Так, 3 вересня 1999р. відкрився Ташкентський ісламський університет, а з 2000р. почав працювати академічний лицей при університеті [14]. В Казахстані в 2007р. в Алмати було відкрито Єгипетський університет культури "Нур-Мубарак" як подарунок уряду Арабської Республіки Єгипет. Каїрський ісламський університет "Аль-Азхар" надав найбільш підготовленим казахським студентам можливість стажування, а також почав підготовку магістрів та докторів ісламських наук [6].

В перші роки незалежності в пострадянських країнах Центральної Азії різко збільшився випуск релігійної літератури, газет і журналів, які видають як Духовні управління мусульман, так і мусульманські центри зарубіжних держав.

Всі ці фактори сприяли зростанню релігійної свідомості населення центральноазіатських країн. Як показують соціологічні дослідження, в Узбекистані в 1998-2000рр. вважали себе віруючими близько 95% опитаних, в 2001р. – 98%, а в 2002р. – 99%. В Казахстані віруючі в 1995р. склали майже 40% населення. На 2000р. в країні налічувалося 19 млн. мусульман, або 65% всього населення [6; 13, с.195]. Разом з тим, дослідники відзначають, що більшість мусульманського населення орієнтується на дотримання масових обрядів. Для них характерна неглибока релігійність, потяг діяти як усі (так званий "ефект натовпу") [4].

З другої половини 90-х рр. ХХ ст. розпочинається другий етап ісламського відродження, який характеризується виникненням політичного ісламу, який часто називають фундаменталізмом, екстремізмом, ваххабізмом, що привело до нових взаємовідносин між державою та віруючими. Політичний іслам, з нашої точки зору, слід розуміти як керівництво до політичних дій, до створення політичних організацій і боротьби за ісламську державу. Це досить суперечливе явище світового масштабу, уча-

стики якого застосовують як мирні, так і радикальні, екстремістські і терористичні форми і методи боротьби для досягнення своїх цілей. Формально всі центральноазіатські республіки вважають себе світськими державами, намагаються відділити релігію від держави. Іслам позбавлений можливості офіційно втручатися в політичне життя суспільства. Серед причин появи політичного ісламу в Центральній Азії необхідно виділити основні: відсутність демократії і зміцнення авторитарних режимів, придушення будь-якої опозиції, погіршення економічного становища країн, корупція, інфляція і безробіття, бідність населення і глибока соціальна нерівність суспільства. Незалежні держави зіткнулися з цілим рядом серйозних проблем, багато з яких вони так і не зуміли вирішити. Соціальна нестабільність, напруга в суспільстві створюють у людей почуття незахищеності і самотності. В таких умовах єдиний, до кого може звернутися людина – це Бог. І на цьому етапі (друга половина 90-х років) ісламське відродження перестає носити суто культурний і релігійний характер. В цей період в країні регіону почали повертатися випускники навчальних закладів і релігійних освітніх центрів Близького і Середнього Сходу, які принесли не тільки знання про релігію, а також ісламську політичну ідеологію. Крім того, в Центральній Азії легально активно діяли місіонери і проповідники, емісари різних міжнародних мусульманських фондів та організацій, які розповсюджували ідеї політичного ісламу, ідеологію заміни світської держави теократичною. На розповсюдження ідей політичного ісламу мали вплив події в Таджикистані. Таджикистан став першою із країн Центральної Азії, де іслам заявив про себе як політична сила в ході громадянської війни. А процес мирного врегулювання в країні, який розпочався в 1997р., входження ісламської опозиції до складу уряду і владних структур, показав усім ісламським опозиційним силам в регіоні вдалий приклад впливу на прийняття політичних рішень і включення ісламу в політичне життя.

З середини 90-х років ХХст. в центральноазіатському регіоні активізували свою діяльність цілий ряд організацій і угруповань політичного ісламу, які окрім критики влади пропонували створення ісламської держави – халіфату. При цьому основним засобом досягнення своїх цілей вони вважали збройну боротьбу.

В країнах регіону діяли і діють такі організації: Ісламська партія відродження Таджикистану, Ісламський рух Узбекистану, Партія ісламського визволення (Хізбут-Тахрир аль-Ісламі або ХТІ), Комітет мусульман Азії, Організація визволення Туркменістану, "Брати-мусульмани" та інші, всього близько 15 [10].

В 1991р. в Таджикистані утворилася Ісламська партія відродження (ПІВТ), програма якої передбачала розбудову ісламської держави і проголошення шариату як єдиної правової системи країни. В ході громадянської війни 1992-1997 рр. опозиція намагалася реалізувати цей план, але, зазнавши невдачі, змушена була підписати угоду з владою і продовжила мирну політичну боротьбу. Партія ісламського відродження Таджикистану переглянула свою стратегію в кінці 1999р. і виступає за демократичний розвиток країни, вважаючи його сумісним з ісламськими цінностями. Але вона не змогла переконливо сформулювати точку зору на роль ісламу в пострадянському таджицькому суспільстві. Внаслідок цього та через внутрішні протиріччя вона значно втратила той вплив, що мала на початку 90-х років. Після подій 11 вересня 2001р. в США ПІВТ засудила терористичні акти і відмежовувалась від тероризму як політичного засобу боротьби. Як опозиційна партія, ПІВТ наполягала на багатопартійній системі, прозорості виборів, політичному плюралізмі, свободі слова, дотримання прав людини. В сучасних умовах розвитку політичних процесів в регіоні, демократія для ПІВТ має важливе значення. Ця політична сила виступає за еволюційне формування національного "мусульманського суспільства і держави" в рамках Конституції Республіки Таджикистан [3].

З 1996р. основною силою політичного ісламу став створений у 1988р. Ісламський рух Узбекистану (ІРУ), які своєю головною метою проголосив ліквідацію світського, авторитарного режиму І. Карімова і створення ісламської республіки. ІРУ підтримує зв'язки з "Аль-Каїдою" і рухом "Талібан". Фінансова база – наркоторгівля, допомога від Бен Ладена, етнічних узбеків з Туреччини, Саудівської Аравії. Бойовики ІРУ здійснили замах на президента Узбекистану І. Карімова (лютий 1999р.), провели терористичні акти в Ташкенті і Бухарі (квітень 2004р.), спробували прорватися через Киргизію до Узбекистану (квітень і серпень 2000р., липень 2001р.) і підняти населення на збройну бо-

ротьбу проти своїх світських урядів. В ніч з 12 на 13 травня 2005р. в Андижані в ході збройного виступу ісламістів звучали вимоги відставки президента. Виступи прокотилися ще в кількох містах і селищах узбецької частини Ферганської долини. Всі вони були придушені. Після розгрому руху "Талібан" в Афганістані і подій травня 2005р. основні сили ІРУ були суттєво підірвані, але її організаційні структури продовжують вести пропагандистську діяльність в глибокому підпіллі [11,с.63,65].

Партія ісламського визволення "Хізб ут - Тахрир" (ХТІ) була створена в 1953р. шейхом Такіндіном Набахоні в Сирії. Це активна релігійно-політична сунітська організація, яка виступає з ідеями панісламізму, розповсюдження ісламу в усьому світі, повернення мусульман до ісламського способу життя. Ця ціль може бути досягнута шляхом створення єдиної мусульманської держави – халіфату. У партії існує своя конституція ісламської держави, яка налічує 187 статей. З середини 90-х активізувала свою діяльність в регіоні. В Узбекистані вона зайняла нішу, яка раніше належала світській опозиції, що зникла з політичної арени в ході урядових репресій. І в Киргизстані, і в Узбекистані глибоко законспіровані групи і прихильники ХТІ проводять агітацію і залучають до своїх лав студентів, військових, дрібних підприємців. Так, в Узбекистані активісти ХТІ знайомилися в мечетях з молодими віруючими і пропонували прочитати одну із брошур організації, а після прочитання 4 брошур їм пропонувалося вступити до лав ХТІ. Якщо молодий чоловік погоджувався, він давав клятву вірності і отримував статус послухника. Незважаючи на діяльність ХТІ, в Узбекистані офіційно вона не заборонена, але її члени при арешті притягаються до кримінальної відповідальності [9,с.142;10].

В Киргизстані члени ХТІ працюють з різними групами населення, в першу чергу з соціально незахищеними прошарками (безробітні, пенсіонери, студенти, батьки і матері багатодітних сімей), представниками владних структур, які на місцях зможуть допомогти і захистити парторганізації від можливих переслідвань влади, працівниками правоохоронних органів, які зможуть надати при необхідності реальну допомогу. Члени і активісти ХТІ широко розповсюджують книги, брошури, прокламації, в яких критикується керівництво держави, місцеві органи влади і

лунають заклики до "ненасильницької" зміни влади в республіці. Зафіксовані насильницькі дії проти органів влади, міліції і т.д. В цих умовах в листопаді 2003р. Верховний суд Киргизської Республіки заборонив діяльність ХТІ, визнав її екстремістською організацією [8].

В Казахстані релігійний екстремізм не знаходить широкої підтримки серед населення. Разом з тим, за даними ЗМІ, сучасна економічна криза, соціальна напруга в суспільстві, невдоволення владою можуть стати поштовхом для його поширення. Казахстан дедалі більше стає територією пропаганди радикального ісламу [13,с.176].

В умовах поширення радикального ісламу з його екстремістськими і терористичними методами боротьби змусили владу центральноазіатських країн реагувати на ці виклики. Були внесені зміни і доповнення до законодавчих актів щодо свободи совісті, проведені заходи з впорядкування діяльності релігійних, насамперед, місіонерських організацій, перевірка релігійних видавництв і ЗМІ, посилено контроль за завезенням релігійної літератури. Правоохоронні органи отримали можливість контролювати діяльність релігійних організацій, закривати духовні заклади за пропаганду ідей політичного ісламу, регулювати кількість громадян, які виїждять за кордон для отримання духовної освіти. Для протидії ісламському тероризму і екстремізму члени СНД створили в 2000р. Антитерористичний центр в Бішкеку (Киргизія), сили швидкого реагування Центральної Азії (2001р.), в травні 2002р. – Організацію договору колективної безпеки. Одночасно членами Шанхайської організації співробітництва організували антитерористичний центр, який повинен взаємодіяти з аналогічними центрами СНД.

Таким чином, після проголошення незалежності в країнах Центральної Азії почалося справжнє ісламське відродження, яке пройшло кілька етапів. Правлячі еліти визнали іслам частиною культурної спадщини та національної ідентичності, підтримували офіційний іслам та його цілком лояльне до влади духовенство. Разом з тим відсутність реальної демократії, придушення опозиції, велика соціальна ціна економічних реформ сприяли розповсюдженню ідей ваххабізма, фундаменталізму, прихильники яких використовують для досягнення своїх цілей екстремі-

етські і терористичні методи боротьби. Уряди центральноазіатських країн, офіційне духовництво застосували проти політичного ісламу всі методи протидії – від широкої пропаганди ідей ісламу до силового придушення виступів екстремістів і терористів. Зупинити поширення тероризму та екстремізму можливо лише за умов реформування політичних систем, розвитку демократії, існування реальної опозиції, дієвих економічних реформ, подолання інфляції, корупції і підвищення життєвого рівня населення.

Література

1. Акінер Шірін. Перспективи побудови громадянського суспільства в Таджикистані / Шірін Акінер // Політична думка. -2002. -№2-3. - С.54-77; Білозір Д.В. Радикальний іслам / Д.В. Білозір // Наука. Релігія. Суспільство. -2004. -№2. -С.181-186; Гусаков В. Десятирічний досвід незалежності Киргизстану / В. Гусаков // Людина і політика. - 2001. -№6. -С.27-33; Зайферт А., Крайкермайер А. О совместимости политического ислама и безопасности в пространстве ОБСЕ / А. Зайферт, А. Крайкермайер // Доклады светско-исламского диалога в Таджикистане. - Душанбе, 2003. -С.3-29; Климов В. Ислам в политическому контексті / В. Климов // Політика і час. - 1994. -№8. -С.58-62; Кудряшов И.В. Фундаментализм в пространстве современного мира / И.В. Кудряшов // Полис. - 2002. -№1. -С.66-67; Курманов Э. Деятельность "Хизб ут-Тахрир" в Киргистане / Э.Курманов // Центральная Азия и Кавказ. - 2002. -№1. -С.138-146; Малышева Д. Центральная Азия в свете "демократических революций" / Д. Малышева // Международная экономика и международные отношения (далее – МЭМО). - 2006. -№8. -С.60-70; Мирский Г.И. "Политический ислам" и западное общество / Г.И. Мирский // Полис. - 2002. -№1. -С.78-86; Терентьев В. Выборы в Казахстане: укрощение оранжевой волны / В. Терентьев // МЭМО. -2006. -№3. -С. -28-39.
2. Анікер Шірін. Перспективи побудови громадянського суспільства в Таджикистані / Шірін Акінер // Політична думка. - 2002. - №2-3. - С. 54-77.
3. Абдулло Рахнамо. Взгляд исламских политических групп Таджикистана на демократию: сравнительный анализ // Режим доступа: <http://www.easttime.ru/analitic/1/10/687.html>
4. Жусупов Сабит. Ислам в Казахстане / Сабит Жусупов // Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри. - М.,2001. - Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/books/volume/36593.htm>

5. Зайферт А., Крайкермайер А. О совместимости политического ислама и безопасности в пространстве ОБСЕ / А. Зайферт, А. Крайкермайер // Доклады светско-исламского диалога в Таджикистане. - Душанбе, 2003. - С.3-29.
6. Ислам в Казахстане // Режим доступа: <http://www.religions-congress.org/content/view/121/37/lang,russian/>
7. Каниметов Э. Политизация ислама в Киргизии. Есть ли альтернатива? // Режим доступа: www.centasia.ru/news.php?st=114698640
8. Курбанова Н. Особенности проявления ислама в Кыргызстане // Режим доступа: www.centasia.ru/news.php?st=1240897920
9. Курманов Э. Деятельность "Хизб ут-Тахрир" в Киргистане / Э.Курманов // Центральная Азия и Кавказ. - 2002. -№1. -С.138-146.
10. Макарова Д.А. Исламский терроризм на территории Центральной Азии // Режим доступа: www.russian.kz/politics/993762-islamkijj-terririzm-naterritorii-centralnojj.htm
11. Малышева Д. Центральная Азия в свете "демократических революций" / Д. Малышева // МЭМО. -№8. -С.60-70.
12. Митрохин Н. Религиозная ситуация в современном Туркменистане // Режим доступа: www.portal-credo.ru/site/?actsfresh&id=225
13. Страны Центральной Азии на рубеже XX-XXI вв.: становление национальных государств: Реф.сб. -М.,2006. -204с.
14. Юсупов А. Религия в республике Узбекистан // Режим доступа: <http://www.stability.uz/religiy.html>